

Sebastian Piątkowski

Stan badań nad historią Skarżyska-Kamiennej w latach wojny i okupacji (1939–1945)

Z Dziejów Regionu i Miasta : rocznik Oddziału Polskiego Towarzystwa
Historycznego w Skarżysku-Kamiennej 3, 51-63

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Artykuły

Sebastian Piątkowski
Radom

Stan badań nad historią Skarżyska-Kamiennej w latach wojny i okupacji (1939–1945)

Skarżysko-Kamienna należy do tych miast centralnej Polski, które pomimo długiej i bogatej historii nie doczekały się dotychczas syntetycznego opisu swych dziejów. Informacje na temat ośrodka i jego mieszkańców można odnaleźć w licznych opracowaniach poświęconych losom międzyrzecza Wisły i Pilicy na różnych etapach przeszłości. Pojawia się ono również na kartach opracowań dotyczących najróżniejszych aspektów historii naszego kraju, ogłaszanych drukiem zarówno tutaj, jak i zagranicą. Sytuacja ta dotyczy m.in. okresu wojny i okupacji niemieckiej, będącej tematem niniejszego szkicu. Przedstawione zostaną w nim najważniejsze opracowania poświęcone losom miasta i jego mieszkańców w latach 1939–1945, dotyczące kolejnych zagadnień: walk wrześniowych, niemieckich działań eksterminacyjnych wobec ludności polskiej, procesu zagłady ludności żydowskiej, konspiracji wojskowej i cywilnej, wreszcie problemów nie mieszczących się w powyższych kategoriach. Tekst zamkną postulaty dotyczące badań wartych podjęcia, wraz z zasygnalizowaniem uwarunkowań ich realizacji.

Jak już wspomniano, w historiografii dotyczącej Skarżyska-Kamiennej brak jest publikacji przedstawiającej przekrojowo okupacyjne losy miasta. Czytelnikowi chcącemu zapoznać się z chociażby wybranymi problemami z tej sfery warto polecić przede wszystkim lekturę edycji wartościowego źródła, jakim jest powojenny kwestiona-

riusz władz miejskich o wydarzeniach szczególnej wagi, zaistniałych w latach wojny¹. Obok właściwego tekstu, zawierającego interesujące, aczkolwiek w znacznej części zweryfikowane przez czas dane, o jego wartości warunkują załączniki, a zwłaszcza wspomnienia grona skarżyskich nauczycielek. Dotyczą one m.in. pomocy udzielanej przez mieszkańców miasta żołnierzom Wojska Polskiego wziętym we wrześniu 1939 r. do niewoli i przetrzymywanym w obozie jenieckim w Szydłowcu, tajnego nauczania, represji niemieckich w końcowym okresie okupacji oraz okoliczności wkroczenia do miasta w styczniu 1945 r. oddziałów sowieckich. Lektura tego dokumentu może być interesującym punktem wyjścia do zapoznania się z innymi publikacjami, dotyczącymi wojennej i okupacyjnej historii Skarżyska.

W przypadku Wojny Obronnej 1939 r. stan badań dotyczących interesującego nas ośrodka należy uznać za wysoce niewystarczający. Chociaż miasto pojawia się na kartach wielu prac dotyczących tej problematyki, koncentrują się one niemalże wyłącznie na aspektach militarnych września, a więc dyslokacji polskich jednostek wojskowych, ich odwrócenie przez okolice miasta ku linii Wisły, a także roli Skarżyska-Kamiennej w niemieckich planach operacyjnych. Wśród publikacji o takim charakterze największą wartość posiadają bezsprzecznie dwie książki dotyczące losów Armii „Prusy”, autorstwa Jana Wróblewskiego² oraz Piotra Zarzyckiego³. Poza omówioną w dalszej części niniejszego szkicu pracą Józefa Rella o organizacji Orzeł Biały, brak jest niestety ujęć dotyczących szeroko rozumianego funkcjonowania miasta w czasie walk wrześniowych, poruszających np. tematykę nalotów, ewakuacji ludności cywilnej, działań władz miejskich itd. Niemalże nic nie wiemy o mieszkańcach Skarżyska-Kamiennej, którzy podczas działań wojennych znaleźli się na Kresach Wschodnich, zajętych po 17 września 1939 r. przez Armię Czerwoną. Lukę tę wypełniają tylko w pewnym stopniu

¹ *Kwestionariusz władz Skarżyska-Kamiennej w sprawie wydarzeń o znaczeniu historycznym w latach 1939–1945*, oprac. S. Piątkowski, „Znad Kamiennej”, t. 4, 2011. Por. także S. Piątkowski, *Życie codzienne mieszkańców Skarżyska-Kamiennej w okresie okupacji niemieckiej*, [w:] *Skarżysko-Kamienna, Panorama dziejów miasta*, Skarżysko-Kamienna 2011.

² J. Wróblewski, *Armia „Prusy” 1939*, Warszawa 1986.

³ P. Zarzycki, *Południowe Zgrupowanie Armii „Prusy” we wrześniu 1939 roku*, Warszawa 2001.

dane biograficzne o oficerach Wojska Polskiego i funkcjonariuszach Policji Państwowej, zamordowanych przez Rosjan w Katyniu i innych miejscach straceń⁴. Należy podkreślić, że omawiana sytuacja nie jest wyjątkową w skali kraju, gdyż w powojennych badaniach zagadnienia militarne przesłoniły wyraźnie studia nad losami ludności cywilnej.

Znacznie lepiej przedstawia się stan badań dotyczących niemieckich działań eksterminacyjnych, wymierzonych w ludność polską. Nie trzeba przypominać, że na mapie naszego kraju Skarżysko-Kamienna jest pod tym względem miejscem szczególnym. Trudno byłoby znaleźć ośrodek o podobnej wielkości, którego mieszkańcy zostaliby dotknięci w tak ogromnym stopniu represjami ze strony okupantów, uderzającymi szczególnie w inteligencję oraz osoby zaangażowane w konspirację wojskową i cywilną. Szczególne znaczenie mają tutaj wydarzenia z 1940 r., których tragicznym zwieńczeniem były masowe aresztowania, a następnie egzekucje w miejscach straceń Bór i Brzask. Choć ogólnikowe informacje na ich temat pojawiają się w dziesiątkach opracowań dotyczących niemieckiej okupacji w Polsce i regionie świętokrzyskim, dopiero kilka lat temu zostały one skompletowane, zweryfikowane i upublicznione w formie książki noszącej tytuł *Kronika Orła Białego*. W pracy tej czytelnik odnajdzie m.in. artykuł Andrzeja Jankowskiego o egzekucjach przeprowadzonych przez Niemców w Skarżysku w latach 1939–1945⁵, opracowanie autorstwa piszącego te słowa o mieszkańcach miasta osadzonych w początkach okupacji w więzieniu radomskim⁶, a także przedruki artykułów dotyczących omawianej problematyki, publikowanych m.in. przez Longina Kaczanowskiego na łamach prasy codziennej⁷. Najważniejszą częścią książki są jednak wykazy osób zamordowanych w 1940 r. na Borze,

⁴ Najpełniejsze dane zawierają ogłoszone drukiem tzw. księgi cmentarne z poszczególnych miejsc straceń. Wśród pozycji regionalnych na plan pierwszy wybija się zdecydowanie praca M. Jończyka, *Zbrodnia Katyńska na mieszkańcach Kielecczyzny. W 70. rocznicę ludobójstwa*, Kielce 2010.

⁵ A. Jankowski, *Masowe egzekucje na terenie miasta Skarżyska-Kamiennej w latach 1939–1945*, [w:] *Kronika Orła Białego*, red. T. Sikora, A. Gajewski, Skarżysko-Kamienna 2009.

⁶ S. Piątkowski, *Martyrologia mieszkańców Skarżyska-Kamiennej w więzieniu radomskim (grudzień 1939 – sierpień 1940 r.)*, [w:] *ibid.*

⁷ L. Kaczanowski, *W 35. rocznicę wydarzeń; Wychowaj syna na dobrego Polaka; Pamiętnik rozstrzelanego; Zbrodnie Paula Fuchsa*, [w:] *ibid.*

Brzasku i podradomskim Firleju, uzupełnione informacjami biograficznymi, fragmentami zachowanej korespondencji, a także bardzo bogatymi materiałami ilustracyjnymi. Chociaż szereg zamieszczonych w tej książce informacji stanowi dopiero punkt wyjścia dla dalszych badań, jej znaczenie dla lokalnej historiografii jest wręcz niemożliwe do przecenienia.

Wśród innych publikacji, w których odnaleźć można dane na temat niemieckich działań eksterminacyjnych wymierzonych w mieszkańców Skarżyska-Kamiennej, należy wymienić przede wszystkim obszerne opracowanie pt. *Księga Pamięci*⁸, poświęcone kilkudziesięciu transportom z dystryktu radomskiego do obozu koncentracyjnego Auschwitz. Zawiera ona rozbudowane listy transportowe, uzupełnione o bogate omówienia losów poszczególnych więźniów, w tym wielu pochodzących ze Skarżyska-Kamiennej i okolic. Dokładnie przebadany pod tym kątem został także jedyny transport więźniarski, skierowany z dystryktu radomskiego do obozu na Majdanku⁹. Przyczynki dotyczące tej problematyki zawiera monografia niemieckiego więzienia w Radomiu, opracowania przez autora niniejszego szkicu¹⁰. Bardzo dużą wartość posiadają także wspomnienia więźniów obozów koncentracyjnych związanych ze Skarżyskiem – Alfonsa Walkiewicza¹¹ i Mieczysława Kity¹², przedstawiające grozę niemieckiej okupacji przez pryzmat jednostkowych losów ludzkich. W lokalnej historiografii zauważalny jest jednak bardzo wyraźnie brak opracowań dotyczących deportacji mieszkańców dystryktu radomskiego, w tym również interesującego nas miasta, do obozów Gross-Rosen i Sachsenhausen-Oranienburg, a także ich losów w Dachau, Buchenwaldzie i innych obozach koncentracyjnych.

Inny tragiczny rozdział historii Skarżyska-Kamiennej w latach okupacji został zapisany losami przebywających w tym mieście Żydów. Na

⁸ *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, t. 1-5, red. F. Piper i I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006.

⁹ J. Kielboń, S. Piątkowski, *Z badań nad transportem radomskim*, „Zeszyty Majdanka”, t. 21, 2001.

¹⁰ S. Piątkowski, *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009.

¹¹ A. Walkiewicz, *Tego się nie zapomina*, Warszawa 2001.

¹² M. Kita, *Ja tam byłem*, Oświęcim 2009.

ich historię składają się dwie odrębne karty. Pierwsza z nich to losy skarżyskiej społeczności żydowskiej od wybuchu wojny do momentu likwidacji miejscowego getta i deportacji jego mieszkańców do obozu zagłady w Treblince. O tematyce tej wiemy niestety bardzo mało. Podstawowe dane dotyczące przemian w liczebności Żydów w Skarżysku, związanych z realizowaną przez Niemców polityką przesiedleńczą, zawiera praca Adama Rutkowskiego, poświęcona zagładzie Żydów w dystrykcie radomskim¹³. Wiedzę tę uzupełnia hasło opublikowane w encyklopedycznym wydawnictwie *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich*, zawierające jednak tylko orientacyjną datę likwidacji miejscowej dzielnicy zamkniętej¹⁴. Bardzo interesujące, aczkolwiek jedynie przyczynkarskie informacje dotyczące omawianej problematyki znalazły się w dwóch księgach pamięci skarżyskich Żydów, wydanych w Izraelu: *Skarżysko Book*¹⁵ oraz *Skarżysko Kamienna Memorial Book*¹⁶. Więcej niż słaby stan wiedzy na temat losów mieszkańców Skarżyska-Kamiennej w latach okupacji ma tragicznie prostą i niestety typową dla wielu polskich miast i miasteczek przyczynę: przeważająca większość Żydów zamieszkujących w tym ośrodku w momencie wybuchu wojny poniosła śmierć w komorach gazowych i egzekucjach, a tylko nieliczni z ocalałych przelali na papier swe wspomnienia. Zjawisko to, w połączeniu ze zniszczeniem dokumentacji władz miejskich (będzie o tym mowa w dalszej części opracowania) sprawia, iż większość informacji związanych z procesem zagłady skarżyskiej społeczności żydowskiej uległa już bezpowrotnie zapomnieniu.

Zdecydowanie inaczej przedstawia się stan wiedzy nad drugą kartą dziejów holocaustu w Skarżysku-Kamiennej, a mianowicie losami żydowskich więźniów zmuszanych do niewolniczej pracy przymusowej w obozie przy zakładach amunicyjnych, należących w czasie wojny do koncernu HASAG. Chociaż niemieckie dokumenty dotyczące obozu

¹³ A. Rutkowski, *Martyrologia, walka i zagłada ludności żydowskiej dystryktu radomskiego podczas okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” nr 15-16, 1955.

¹⁴ *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, red. C. Pilichowski i in., Warszawa 1979.

¹⁵ *Skarżysko Book. The Yizkoor Book in Memory of Jewish Community of Skarżysko*, ed. E. Lewin i J. Shier, Tel Aviv 1973.

¹⁶ *Skarżysko Kamienna Memorial Book: Zekhor*, ed. Y. Siyar, Tel Aviv 1997.

nie zachowały się, wielu jego więźniom udało się doczekać końca okupacji. Złożone przez nich po wojnie relacje i oświadczenia, przechowywane w Żydowskim Instytucie Historycznym w Warszawie, Instytucie Yad Vashem w Jerozolimie, Muzeum Holocaustu w Waszyngtonie i wielu innych placówkach badawczych całego świata, stały się przedmiotem licznych publikacji i analiz, tworząc też dla historyków doskonały materiał badawczy.

Pierwsze wspomnienia więźniów ze Skarżyska ukazały się w formie książkowej już w kilka lat po zakończeniu wojny. Były to prace Róży Bauminger¹⁷, Hansa Freya¹⁸ oraz Mordechaja Stringlera¹⁹. Wydawane po polsku, niemiecku, w jidisz, a później także w innych językach, materiały te odegrały ogromną rolę w zachowaniu pamięci o skarżyskim obozie. W dużej mierze dzięki nim do obiegu naukowego wszedł na trwałe pogląd mówiący, że obóz HASAG w Skarżysku-Kamiennej ze względu na warunki życia więźniów, niewolniczą pracę wykonywaną we wręcz trudnych do wyobrażenia warunkach oraz terror ze strony komendantury i strażników, winien być stawiany w jednym rzędzie z Auschwitz i innymi miejscami, mającymi wręcz symboliczny wymiar dla pamięci o procesie zagłady europejskich Żydów.

W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat ogłoszono drukiem wiele kolejnych wspomnień, związanych z pracą przymusową w interesującym nas ośrodku. Wśród wydanych w Polsce wspomnień warto zwłaszcza pamiętać Geni Groswirt-Szechter²⁰ i Ireny Bronner²¹, a także antologię *Dzieci Holocaustu mówią*²². Pamiętniki, wspomnienia i relacje więźniów skarżyskiego HASAG-u stały się również w pracach badaczy izraelskich i anglosaskich ważnym elementem narracji o holokauście opisywanej przez pryzmat osobistych doświadczeń ofiar²³, materiałem

¹⁷ Bauminger Róża, *Przy pikrynie i trotylu (Obóz pracy przymusowej w Skarżysku-Kamiennej)*, Kraków 1946.

¹⁸ H. Frey, *Die Hoelle von Kamienna, unter Benutzung des amtlichen Prozessmaterials*, Berlin-Potsdam 1949.

¹⁹ M. Stringler, *Werk „Ce”*, Buenos Aires 1950.

²⁰ G. Groswirt-Szechter, *Stracona młodość*, Łódź 2000.

²¹ I. Bronner, *Cykady nad Wisłą i Jordanem*, Kraków 2004.

²² *Dzieci Holocaustu mówią*, t. 2, red. J. Gutenbaum, A. Latała, Warszawa 1999.

²³ Por. L. Smith, *Holokaust. Prawdziwe historie ocalałych*, Warszawa 2011.

pozwalającym poznać i upamiętnić m.in. straszliwe losy żydowskich dzieci w latach zagłady²⁴, a także przedmiotem wnikliwych analiz, poruszających psychologiczne aspekty opisu skrajnie traumatycznych przeżyć, doświadczanych przez więźniów²⁵.

Pomimo bogactwa materiałów źródłowych, przez całe dziesięciolecie po zakończeniu wojny żaden z historyków nie podjął próby przygotowania monografii obozu w Skarżysku. Nie oznacza to jednak, że informacje z tej dziedziny były pomijane w pracach naukowych i popularnych. Spośród opracowań ogłoszonych drukiem w języku polskim należy zwrócić uwagę zwłaszcza na artykuł Adama Rutkowskiego o obozach pracy dla Żydów w dystrykcie radomskim²⁶ oraz bardzo interesujące studium Józefa Marszałka, poświęcone obozom niemieckim w Generalnym Gubernatorstwie²⁷. Chociaż dane zawarte w tych opracowaniach są po dziś dzień bardzo interesujące, zamiarem ich autorów było przede wszystkim ukazanie roli miejsc pracy przymusowej w niemieckiej polityce okupacyjnej, bez przesadnego koncentrowania się na określonych miejscowościach. Sytuacja ta uległa zmianie dopiero w połowie lat dziewięćdziesiątych, kiedy to światło dzienne ujrzała książka Felicji Karay pt. *Death Comes in Yellow*²⁸. Książka, której niektóre fragmenty zostały opublikowane w formie artykułów także w Izraelu i Polsce²⁹, spotkała się z bardzo dobrym przyjęciem i więcej niż pozytywnymi recenzjami, postulującymi opublikowanie

²⁴ Por. M. Schiller, *Bread, Butter and Sugar. A Boy's Journey through the Holocaust and Postwar Europe*, b.m.w 1997; B. Niven, *The Buchenwald Children, Truth, Fiction and Propaganda*, New York 2007; J. Werber, W. B. Helmreich, *Saving Children. Diary of A Buchenwald Survivor and Rescuer*, New Jersey 1996.

²⁵ C. R. Barclay, *Autobiographical Remembering. Narrative Constraints*, [w:] *Remembering Our Past. Studies in Autobiographical Memory*, ed. D. C. Rubin, Cambridge 1995.

²⁶ A. Rutkowski, *Hitlerowskie obozy pracy dla Żydów w dystrykcie radomskim*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce”, nr 17-18, 1956.

²⁷ J. Marszałek, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939-1945*, Lublin 1998.

²⁸ F. Karay, *Death Comes in Yellow. Skarżysko-Kamienna Slave Labor Camp*, Amsterdam 1996.

²⁹ F. Karay, *Social and Cultural Activities of Prisoners in the Jewish Labour Camp at Skarżysko-Kamienna*, „Gal-Ed. On the History of the Jews in Poland”, t. 12, 1991; eadem, *Działalność społeczna i kulturalna w obozie pracy przymusowej dla Żydów w Skarżysku-Kamiennej*, „Zeszyty Majdanka”, t. 19, 1998.

jej także w języku polskim (postulat ten nie został po dziś dzień zrealizowany)³⁰. Dodać warto, że Felicja Karay opracowała też hasło *Skarżysko-Kamienna* dla znanego w całym świecie wydawnictwa seryjnego *Encyclopedia of the Holocaust*³¹, a liczne wątki omawianej książki kontynuowała w swych kolejnych publikacjach, poświęconych obozowi pracy przymusowej przy zakładach zbrojeniowych w Lipsku³².

Ustalenia wspomnianej badaczki weszły na trwałe do obiegu naukowego i zostały wykorzystane przez specjalistów, którzy w ostatniej dekadzie podjęli w swych opracowaniach tematykę zagłady Żydów w dystrykcie radomskim. Należy wymienić w tym miejscu przede wszystkim książkę Jacka Młynarczyka opartą w znacznej części na dokumentach przechowywanych w niemieckich archiwach³³. Interesujące dane na temat skarżyskiego HASAG-u zawierają także prace Jacka Wijaczki i Grzegorza Miernika³⁴, Roberta Seidlera³⁵ oraz Krzysztofa Urbańskiego³⁶. Podsumowuje je tekst przygotowany przez Evelyn Zagenhagen na potrzeby encyklopedii gett i obozów Europy Środkowo-Wschodniej, wydanej ostatnio przez Muzeum Holocaustu w Waszyngtonie³⁷. Kilka miesięcy temu na rynek księgarski trafiła

³⁰ Recenzje omawianej książki opublikowali m.in.: J. Tomaszewski („Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce”, t. 47, 1997, nr 2), S. Meducki („Dzieje Najnowsze”, t. 30, 1998, nr 3) i A. Link-Lenczowski („Scripta Judaica Cracociensia”, t. 1, 2002).

³¹ F. Karay, *Skarżysko-Kamienna*, [w:] *Encyclopedia of the Holocaust*, Ed. I. Gutman, t. 2, Jerusalem 1995.

³² F. Karay, *Granaty i poematy. Obóz pracy HASAG – Leipzig*, Tel Aviv 1999; *HASAG – Leipzig Slave Labour Camp for Women. The Struggle for Survival Told by the Women and Their*, London 2002.

³³ J. A. Młynarczyk, *Judenmord in Zentralpolen. Der Distrikt Radom im Generalgouvernement 1939–1945*, Darmstadt 2007.

³⁴ J. Wijaczka, G. Miernik, *Żydowscy robotnicy przymusowi w zakładach zbrojeniowych HASAG w Generalnym Gubernatorstwie w czasie II wojny światowej*, [w:] *Z przeszłości Żydów polskich. Polityka – gospodarka – kultura – społeczeństwo*, red. J. Wijaczka, G. Miernik, Kraków 2005.

³⁵ R. Seidler, *Deutsche Besatzungspolitik in Polen. Der Distrikt Radom 1939–1945*, Paderborn 2005.

³⁶ K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2005.

³⁷ E. Zagenhagen, *Skarżysko-Kamienna*, [w:] *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945*, t. 2, *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, part B, ed. M. Dean, Bloomington 2012.

też pierwsza polskojęzyczna książka naukowa poświęcona martyrologii Żydów w skarżyskim HASAG-u, opracowana przez Krzysztofa Gibaszewskiego³⁸. Tekst ten, prezentujący informacje uzyskane w wyniku szeroko zakrojonych kwerend źródłowych przeprowadzonych m.in. w Izraelu, zawiera wiele interesujących, a zarazem nowych w krajowej historiografii danych. Można żywić nadzieję, że praca ta spotka się z zainteresowaniem wykraczającym poza granice Polski.

Warto w tym miejscu zauważyć, że nasilenie badań nad dziejami obozu żydowskiego przy skarżyskim HASAG-u nie przełożyło się niestety na pogłębienie stanu wiedzy na temat samego zakładu, w którym zatrudniano przecież także wielu polskich robotników. W literaturze naukowej poruszającej to zagadnienie przeważają zdecydowanie informacje o stanie zatrudnienia i skali produkcji, zaczerpnięte przede wszystkim z dokumentów organizacji konspiracyjnych. Chociaż dane te mają ogromną wartość dla poznania przeszłości, zauważalny jest brak ustaleń dotyczących kadry kierowniczej fabryki, jej stosunku do polskich pracowników, czy też wreszcie warunków codziennego bytu tych ostatnich. Wśród opracowań poruszających wspomniane przed chwilą zagadnienia należy wymienić przede wszystkim prace Stanisława Meduckiego³⁹ i Piotra Matusaka⁴⁰, a także obszerny rozdział w popularnonaukowej książce autorstwa Longina Kaczanowskiego o okupacyjnych losach zakładów przemysłowych regionu świętokrzyskiego⁴¹. Z treścią tych prac koresponduje, odznaczający się wysokimi walorami poznawczymi, przygotowany przez Bolesława Juchniewicza tom poświęcony historii skarżyskiego zakładu, zawierający m.in. wiele dokumentów i wspomnień z lat 1939–1945⁴². Kilka lat temu nad historią fabryki pochylił się także Robert Kuśnierz, który prześledził

³⁸ K. Gibaszewski, „*Hasag*”. *Historia obozu pracy przymusowej w Skarżysku- Kamiennej, Skarżysko-Kamienna 2011.*

³⁹ S. Meducki, *Przemysł i klasa robotnicza w dystrykcie radomskim w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1981.

⁴⁰ P. Matusak, *Przemysł na ziemiach polskich w latach II wojny światowej*, t. 1, *Eksploracja przez okupantów i konspiracja przemysłowa Polaków*, Warszawa–Siedlce 2009.

⁴¹ L. Kaczanowski, *Hitlerowskie fabryki śmierci na Kielecczyźnie*, Warszawa 1984.

⁴² B. Juchniewicz, *Kronika Zakładów Metalowych „Predom-Mesko” w Skarżysku-Kamiennej*, t. 2, 1939–1945. *Wspomnienia pracowników, dokumenty, opracowania z dziejów Państwowej Fabryki Amunicji w Skarżysku-Kamiennej*, Skarżysko-Kamienna 1982.

jeden z najciekawszych, a zarazem najbardziej zapomnianych aspektów jej okupacyjnej codzienności – pomoc udzielaną przez polskich robotników więźniom narodowości żydowskiej⁴³.

Przejdźmy teraz do omówienia stanu badań dotyczących polskiej konspiracji wojskowej i cywilnej. Fundamentalne do rozpoznania tej problematyki prace zostały opublikowane przede wszystkim przez Józefa Rella. Autor ten zdołał zgromadzić wiadomości na temat organizacji ruchu oporu działających w Skarżysku-Kamiennej, scalonych następnie w szeregach: Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej. Jego trud zaowocował m.in. publikacjami na ten temat ogłoszonymi drukiem na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego”⁴⁴, zarysem monograficznym lokalnej organizacji konspiracyjnej Orzeł Biały⁴⁵, a także obszerną monografią skarżyskiego podobowodu ZWZ-AK⁴⁶. Autorowi temu zawdzięczamy również bardzo interesujące prace, dotyczące tajnego nauczania w latach okupacji niemieckiej⁴⁷. W pracach tych zawarte zostały setki nazwisk i pseudonimów oraz liczne dane o wydarzeniach, składających się na obraz walki zbrojnej mieszkańców Skarżyska-Kamiennej z okupantem.

Wśród badań nad mniejszymi organizacjami scalonymi następnie z ZWZ-AK należy zwrócić na opracowania dotyczące organizacji Polska Niepodległa. Są one warte uwagi ze względu na wyprofilowanie prac PN na zagadnienia wywiadu kolejowego i przemysłowego, co zaowocowało stworzeniem w Skarżysku-Kamiennej prężnych struktur, zajmujących się właśnie taką działalnością. Obok wspomnianych przed

⁴³ R. Kuśnierz, *Polacy pomagający Żydom w zakładach zbrojeniowych „Hasag” w Skarżysku-Kamiennej (z materiałów byłej Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach)*, [w:] „Kto w takich czasach Żydów przechowuje?...” *Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.

⁴⁴ J. Rell, *Konspiracja zbrojna w Skarżysku-Kamiennej 1939–1945*, cz. 1, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, t. 36, 1991, nr 3-4; cz. 2, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, t. 39, 1994, nr 4.

⁴⁵ Idem, *Konspiracyjna Organizacja „Orzeł Biały” pierwszym ogniwem walki o niepodległość w Skarżysku-Kamiennej w latach 1939–1940*, Skarżysko-Kamienna 1991.

⁴⁶ Idem, *Podobwód ZWZ-AK „Morwa” Skarżysko-Kamienna*, Kielce 1993.

⁴⁷ Idem, *Szkoła w latach okupacji – tajne nauczanie*, [w:] *Dzieje Liceum Ogólnokształcącego im. Adama Mickiewicza d. Augusta Witkowskiego*, red. A. Massalski, Skarżysko-Kamienna 1995; idem, *Noty biograficzne nauczycieli tajnego nauczania represjonowanych i poległych w walce z wrogiem w latach 1939–1945*, [w:] *ibid.*

chwila prac Józefa Rella, informacje dotyczące „niepodległościowców” były prezentowane m.in. na kartach opracowań przygotowanych przez Franciszka Wojciechowskiego⁴⁸ i Piotra Matusaka⁴⁹.

Wśród innych opracowań dotyczących konspiracji cywilnej i zbrojnej warto przypomnieć teksty dotyczące początków działalności antyniemieckiej w mieście⁵⁰ oraz udziału mieszkanek Skarżyska-Kamiennej w walce z okupantem⁵¹. Bardzo wartościową lekturą – pomimo swej beletrystycznej formy – są również okupacyjne wspomnienia Henryka Pająka, dotyczące udziału młodzieży w pracy podziemnej⁵². Przyczynkiem do poznania nieco innych postaw, wyborów i dylematów lat okupacji jest opracowany przez autora niniejszego szkicu tekst biograficzny dotyczący Wacława Cegiełki – wybitnego działacza niepodległościowego i samorządowego z Wielkopolski, który w interesującym nas okresie zajmował z polecenia niemieckich władz okupacyjnych stanowisko burmistrza miasta Skarżyska-Kamiennej⁵³.

Zaprezentowane w tekście informacje warte są z pewnością chociażby krótkiego podsumowania. Jak zauważymy bez trudu, stan badań nad historią Skarżyska-Kamiennej i jego mieszkańców w latach 1939-1945 jest – pomimo znacznej liczby publikacji – trudny do jednoznacznej oceny. Wśród tematów przebadanych najlepiej na plan pierwszy wybijają się zdecydowanie szeroko rozumiane dzieje lokalnych struktur konspiracji wojskowej i cywilnej oraz martyrologia żydowskich robotników przymusowych w zakładach koncernu HASAG. Szereg innych zagadnień został jedynie zasygnalizowanych przez badaczy, co nie oznacza niestety, że istnieje szansa na pogłębienie tych studiów. Prace na tych polach są uwarunkowane stanem zachowania źródeł,

⁴⁸ F. Wojciechowski, *Polska Niepodległa. Organizacja konspiracyjna*, Warszawa 1997.

⁴⁹ P. Matusak, *Ruch oporu w przemyśle wojennym okupanta na ziemiach polskich w latach 1939-1945*, Warszawa 1983; idem, *Przemysł, passim*.

⁵⁰ S. Michnowski, *Początki konspiracji w Skarżysku-Kamiennej (1939-1941)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. 7, 2006, nr 4.

⁵¹ K. Wojciechowska, H. Czech, *Udział kobiet ze Skarżyska-Kamiennej w walce z okupantem hitlerowskim*, [w:] *Wojenna służba Polek w II wojnie światowej. Materiały z sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniu 16 listopada 2002 roku*, red. W. Rezner, Toruń 2003.

⁵² H. Pająk, *Skarżysko walczące*, Lublin 1991.

⁵³ S. Piątkowski, *Wacław Cegiełka (1887-1966). Burmistrz Skarżyska-Kamiennej z lat okupacji niemieckiej*, „Znad Kamiennej” 4, 2011.

a ten niestety jest w przypadku Skarżyska wręcz szcążkowy. Poza nielicznymi księgami bierczymi podatków w zawierusze wojennej przypadły bezpowrotnie akta Zarządu Miejskiego w Skarżysku-Kamiennej, w których znajdowały się bogate materiały na temat funkcjonowania tego ośrodka: przemian ludnościowych, losów zamieszkałych tutaj Żydów, aprowizacji, zagadnień sanitarnych, spraw remontowo-budowlanych, przestępczości pospolitej, itd. Brak tych materiałów tworzy ogromną lukę, wręcz niemożliwą do wypełnienia w oparciu o źródła innej proveniencji. Równocześnie w archiwach przechowywane są jednak interesujące dokumenty, które dotychczas nie wzbudziły większego zainteresowania historyków. Dotyczą one m.in. funkcjonowania lokalnych struktur Rady Głównej Opiekuńczej i Polskiego Czerwonego Krzyża, a także niektórych aspektów lokalnego życia gospodarczego. Warto również badać nadal problematykę realizowanych przez Niemców działań eksterminacyjnych, gdyż wiedza na ich temat kryje nadal wiele znaków zapytania. Wystarczy przypomnieć, że w literaturze liczba osób zamordowanych przez Niemców na Brzasku w czerwcu 1940 r. określana jest zazwyczaj na ok. 760 osób, podczas gdy znamy personalia jedynie ok. 150 spośród nich. Jeżeli przyjmiemy, że wspomniana liczba straconych jest zgodna z prawdą (osobiście uważam, że została ona znacznie zawyżona, co jest jednak tematem wartym osobnych rozważań, nie mieszczących się w ramach niniejszego opracowania), to brak wiedzy o pół tysiącu zamordowanych stanowi dla historyków zaniedbanie o wręcz kompromitującym charakterze. Poglębianie wiedzy o tym i innych zagadnieniach zbliży nas zapewne do poznania prawdy o przeszłości. Skarżysko-Kamienna bezsprzecznie na to zasługuje.

Research findings on the history of Skarżysko-Kamienna during the World war II (1939–1945)

Skarżysko-Kamienna belongs to the group of towns in central Poland that have not been extensively researched in spite of their rich and long histories. Various information on the town's history can be found in numerous works on the area between the Vistula and Pilica

rivers throughout the ages. Some information is also included in the literature on the overall history of Poland and its different aspects published in Poland as well as abroad. My article comprises the list of the most important works on the situation of the town and its citizens during 1939-1945 and it concerns several issues, like September military actions, German extermination practices against Polish population, the process of the mass murder of the Jewish population, military and civil conspiracy activities and many more issues of different aspects. Local structures of civil and military conspiracy and martyrdom of Jewish workers in HASAG factories are the subjects analysed and discussed most extensively. Other issues have only been mentioned and, unfortunately, there is a very small chance for them to be researched due to very scarce and limited sources.

Translated by
Magdalena Kardyś